

Антония Велкова-Гаўгаржиева

МИТЪТ ВАЗОВ В ЛИТЕРАТУРНОКРИТИЧЕСКАТА РЕФЛЕКСИЯ НА
Д-Р КРЪСТЕВ, БОЯН ПЕНЕВ И ВЛАДИМИР ВАСИЛЕВ

В постановката си за смислите и контекстите, които съдържа една национална поетическа антология, Вл. Василев очертава стълбовете на тази символично-персоналистична парадигма. Те са: “Ботев – Вазов – Кирил Христов – Славейков – Яворов – Траянов – Димчо Дебелянов – Лилиев.” Редакторът на “Златорог” държи да отбележи, че “никой никого не изключва, никой не шестува под хоругвите на предшественика си. Никой обаче без предшественика си е немислим ...”¹ (п. м. – А. В.-Г.). Неприемливи са наистина всички изкуствени схеми, които изпускат нишката на приемствеността, като на всеки завой на българската литература провъзгласяват “революции и земетресения”. Очевидно Вл. Василев прокламира идеята, че отделните национални митове не се взаимоизключват помежду си. Единствени и неповторими в своите прозрения, те заедно изграждат храма на националната литературна митология. В книгата си за Б. Пенев Ив. Радев основателно е подчертал факта, че последните думи над гробовете на П. Славейков, Яворов и д-р Кръстев са на университетския професор – те са не само отдаване на дължимото от близък на тях човек, а израз на болката по близки по дух и търсения личности, по даровити синове на нацията. Един до друг и един чрез друг те изпридат нишките на националното писмо, гадаят митичните знаци на родовия дух.

Предмет на митологизация според тримата критици могат да бъдат само онези творци, които говорят изконния език на предците, на изстраданата архетипна мъдрост. Архаичен или модерен, този език достига основните проблеми на познанието, живота, смъртта, любовта, родовата самоидентичност; език, който синтезира и универсализира човешкото.

Симптоматично е признанието на д-р Кръстев в предговора към “Млади и стари”, че утвърждавайки определени творци и стойности, той върши това преимуществено по отрицателен начин. И няма нищо странно — за философа диалектическите антиномии действуват с пълна сила. Това явление (утвърждението, преминало през отрицание) не е само резултат на философски конструкти, но се явява една от големите драми, които изживява нашата следосвобожденска интелигенция, и в частност критика. Преодолявайки самоидентификационната криза в родната култура, тя застава смутена, стъписана пред високата европейска традиция. Ето защо, йерархизирайки националните духовни стойности, тя е склонна да противопоставя, да отрича. Несъмнено обаче крайната цел е да се самоутвърди, самопознае и самонадмогне.

Драматичната естетическа война между Вазов и кръга “Мисъл” от началото на века се наложи трайно в духовната ни култура. Конфликтът породил сред съвременници и следовници полемики и групировки, упреци и оправдания, поклонници и зложелатели спрямо едната или другата страна. Сам д-р Кръстев свързва двуборството с архетипната дихотомия “стари — млади”, която в отделни етапи от развитието на човешкия дух добива различни трансформации: двете начала в нея или крайно се поляризират, или безрезервно сродяват. Никога в историята на човешката култура обаче не се е стигало до тотална катастрофа и деструкция на родителската връзка. Защото, за да ги има децата, трябва да ги има бащите...

Един от най-младите сътрудници на “Мисъл”, свежата струя в списанието заедно с Вл. Василев, е Б. Пенев. Още през 1908 г. по повод кризиса, настъпил около изданието, той ще сподели за своите покровители: “Старите си изпяха песента, уморени, те без време престанаха, може би завинаги

— сега е редът на младите...”². Сами по себе си тази размисли отвеждат към едно мъдро, безстрастно приемане на драматичните или не особено бурни разминавания между бащите и децата. И действително, в сравнение с д-р Кръстевата позиция спрямо Вазовата “опълченска” епоха в литературата, университетският професор е много по-уравновесен и толерантен към словото на народния поет. Причината едва ли е въпрос единствено на поколения, тъй като Б.-Пеневият връстник Вл. Василев е много повече от обикновен ценител на Вазовото дело. Все пак, макар и да се съмняват в безспорните му стойности, големите литературоведи д-р Кръстев и Б. Пенев не го отричат всеобхватно. И не могат. Рано или късно в критическата си проза или в житейските си равносметки те осъществяват своите безкористни и интимни срещи на български творци с народния поет.

В историята на българската художествена словесност следващите поколения като че ли най-често са се самоопределили чрез отношението си към автора на “Епопеята” и “Под игото”. Вл.-Василевата рецепция на Вазовото творчество например и на личността на поета е самодостатъчна легитимация за критическата извисеност на редактора на “Златорог” над триумфиращите “дерибейство и простащина” в “перманентната трагедия” на литературните нрави. В писма, дневници и интимни откровения, в уязвяващи подкачки теоретически общения, в полемики, критики и метакритики — веднъж само като констатация, друг път като обвинение се откроява тезата, че Вл. Василев със своето списание е духовен наследник на д-р Кръстев в кръга “Мисъл”. “Наследникът” обаче не повтаря “родителя”. И “Слава богу — ще признае Вл. Василев, — опитът ни научи да бъдем малко по-мъдри. За да посрещнем младите, няма нужда да отричаме ония, които са пред тях, а трябва да улесним процеса на приемственост на една генерация от друга”³. Действително, схождат си двамата редактори само в общокултурната си идеология, в жреческата си литературна мисия, в мисленето за литературата като свещенодействие, като “празнична храна”. Но като лична критическа стратегия, като концепция за родния литературен развой Вл. Василев и неговите сътрудници сътворяват една по-“мъдра”, спокойна

картина на българския литературен живот. Не че в двадесет-летното им духовно "друмничество" ги няма страстите, ожесточените хули, войните... Критическата "формула-откровение" на Вл. Василев не е категоричната алтернатива, а великата толерантност в словото. Защото тя (толерантността) е едно от имената на критическия дух.

Във връзка с това, убедена съм, че след проникване в междутекстовите връзки в историята на нашата литературна крика ще се съприкоснем с множеството лица на родните законодатели в критиката. Безспорно е обаче, че и според тримата в ансамбъла на българската духовна култура вечен стожер, "духовен синтез" на българското си остава народният поет.

Особено показателен факт в тази насока, който бихме могли да приемем и като метафора на Вазовата одисея в критиката, е организираната реакция на нашата интелигенция по повод войствено-дискредитираща статия на Леонид Андреев. По повод на казаното случаят е описан подробно в спомените на Стоян Чилингиров, поместени в "Ив. Д. Шишманов, д-р Кръстев, Б. Пенев в спомените на съвременниците си". Руският писател етикира българите твърде негативно, до драстичност, с определения като търговци в храма, изчадия на сатаната и пр. Тази провокация спрямо родовата идентификация не може да не предизвиква протест от страна на модерните културстроители, захранени с кърмата на Възраждането. Едни от най-дейните недоволници според съвременниците са д-р Кръстев и Б. Пенев. Те изготвят отговора-опровержение, като решават той да носи не подписите на много писатели, а само на един — Вазов. Сам д-р Кръстев отива пред своя дългогодишен обект на естетически дискредитации с думите: "Делото има нужда не от много хора, а от един... Пък тоя един може да бъде само Вазов, и никой друг"⁴. Това не е жест на елементарна куртоазия или естетско лицемерие, а по-скоро на съгласие и благородно помирение с твореца, изцяло слял "свойто битие със битието на народа". И д-р Кръстев, и Б. Пенев не могат да отречат, че Вазов носи в словото си енигматичната сила на нацията на основата на родовите архетипи. Ето защо, макар и в края на професионалната си

кариера, безкомпромисните естети признават митическата сила, с която Вазов "бди" в нашата духовна съдба. Той се оказва народопсихологически най-адекватният спасител на "символния капитал на нацията", застанал на вечна стража пред застрашеното от експанзиите на историята национално духовно битие.

Вазов е най-неуморният наш творец, който непрестанно актуализира националната митическа парадигма, чиито главни акценти са идеята за род и родина, дом и традиция, език и памет, общонационално страдание и вяра в "грядущето". Едно общество не може да съхрани възловите, съдбовни митове в съзнанието на своите поданици, ако не ги препредставя, претрансформира непрекъснато.

Отричайки Вазов, д-р Кръстев и Б. Пенев всъщност му отреждат подобаващото му достойно място в националната литературна митология. Може би при нито един друг наш творец демитологизиращото в литературната критика не е било толкова упорито и в същото време толкова безсилно спрямо противодействията вътре в самото него.

Вярно е, че д-р Кръстев години наред дискредитира Вазовото дело. Но показателно е, че критико-редакторската си кариера философът-литератор започва с наблюдения върху неговото творчество. При това една твърде голяма част от изследванията му са посветени именно на Вазовата поезия и проза. Етическата и естетическата истина, убеден е д-р Кръстев, не се достига чрез догматизъм, а чрез проблематизиране на духовните феномени.

Д-р-Кръстевата и Б.-Пеневата оценка на Вазовото творчество пряко произлиза от дълго отстоявания техен идеал за висока национална литература, съизмерима с прозренията на общочовешкия творчески дух. Ето защо не са един и два упреците, които отправят към прекалено обективистичното нерелексивно Вазово слово – хроникьорски реагиращо и експромтно; към липсата у Вазов на единен философски художествен мироглед, на пророчески общочовешки, а не само българско-славянски визии и обобщения... Между другото, тази представа се наложи трайно в българската литературна критика и наука. Може би корена на разминаването трябва

да търсим в различната философска, естетическа, метафизическа гледна точка на твореца-художник, от една страна, и творците-критици, от друга. Единият, самообразовалият се син на търговец, до екзалтация отдаден на националната идея, оглеждащ света през призмата на етичeskото ядро на нацията, интуитивно, по български домогнал се до големите битийни проблеми; другите, взрели се в националната култура от висотата на общочовешките духовни универсалии. Наистина две диаметрално различни концепции за култура, два твърде различаващи се пътя, които извървяват художникът и критиците към същините на родното слово. И все пак, заговорят ли за физиономичността на националното духовно наследство, за дълбоките корени на българския мит в художествеността, д-р Кръстев и Б. Пенев не могат да не изтъкнат първомисионерската роля на Вазов. Обвинявайки го от позициите на естетическата си ерудиция в липса на глобални философски прозрения, те трудно биха могли да игнорират Вазовата сюжетика, образност, етнопсихологически обобщения като носители на българските архетипови начала. А националният мит, националните архетипи, това и двамата нееднократно изтъкват, са част от общочовешкия дух.

Но пристъпвайки към Вазовото художествено дело от позициите на философската си култура и предубеждения, нашите естети са неспособни или по-точно неблагоприятно, да разчетат докрай сътвореното от Вазов, да видят в глобалната метафора на неговия художествен космос: "И всякоя възраст, класа, пол, занятие/взимаше участие в това предприятие" национален превод на библейските послания за духовна съборност: "Няма вече иудейин, ни елин; няма роб ни свободник; няма мъжки пол ни женски; защото всички вие едно сте в Христа Исуса" (Гал., 3, 28). Защото Вазовият взор е най-вече и преди всичко там – в съхраняване на родовия идентитет и национално единение. Влизайки в световната културна съкровищница, народният поет оглежда чуждото с очите на влюбения във всичко "българско и родно" творец. И обратно, проблематизирайки родната култура, д-р Кръстев и Б. Пенев я разчитат с мярата на просветени европейци. Все пак те не отричат, че именно Вазов е предопределеният български

творец, способен перманентно да обединява националния дух. Тъй като единството във Вазовите художествени визии не е плод на насилие в името на безалтернативна, националшовинистична цел. Идеята за единство у Вазов е доброволно приет път на всяка възраст, класа, пол, занятие към храма на националната свобода. Единството във Вазовата художествена концепция се осъществява както в света на желанията, еуфорията и радостта, в мимолетието на пианството, така и в страданията, тъгата и резигнацията. Единството се осъществява в дълбоките връзки между реалности, гледни точки, стремежи. Единството на националната общност се осъществява чрез вечните енергии, които се съхраняват в семейството, в религиозния родов живот и в родовите митове. Така че обяснимо е защо съратниците от кръга “Мисъл” са колкото естетски драстично нападателни, толкова философски предпазливи и толерантни. Най-малко с критическата си интуиция те виждат, че във Вазовото дело националната временност и националната надвременност се сливат в неразкъсваемо единство, поради което се оказват безсилни да оспорят неговата мъдра, древноаедска класичност.

В строителството на “трансисторическа символична България” Вазов има право да заеме най-високото, върхово място. Неговото творчество е съборната сграда на българските поколения. Във Вл.-Василевата концепция без Вазовата визия, която е “пълна с България”, е невъзможно духовното съществуване на народа ни. Винаги, когато на нас, българите, стане студено, ние търсим Вазовото творчество така, както се търси “бащин дом, да се приютим под неговата стряха” — е изповядано в некролога на Вазов, публикуван в “Златорог”.

Вазов е стожер не защото е автократ в българската словесност, а защото всички дейтели в лоното на българската литература са отраснали в недрата на тази българска литературна Стара планина (по сполучливата Мешекова алюзия за Вазов). Когато говори за Ботевите завети у Пенча Славейкова, д-р Кръстев изказва следната фундаментална мисъл за една национална литературна митология: “Висшите точки в дейтелността на художници, синове на един народ и облъхнати от родствени настроения, се досягат и тогава, когато и

техните темпераменти и пътя на развитието им, и дори формите на тяхното творчество рязко ги отделят един от други." Т. е. на типологическо равнище Вазовото художническо схващане за националната историко-духовна митология и критическото на Кръстев за национална литературна митология си схождат твърде много.

Тръгвайки от националната вселена като свещен център, Вазов се домогва до общочовешките проблеми благодарение на поетическата си интуиция, а не на философски размисъл върху "свръхземните въпроси". Освен това той се въздига до общочовешкото, за да сакрализира родното, за да докаже неповторимостта на българската участ в света. Ревностните новостроители на българската култура д-р Кръстев и Б. Пенев, от друга страна, търсят в нея общочовешки домогвания и провиденчество. Някъде по средата на своите духовни странствания, между националното с а м о п о з н а н и е и националното с а м о н а д м о г в а н е, и по-точно в сърцето на н а ц и о н а л н о т о, те се срещат.

Вазов никога не би написал например "Химни за смъртта на свръхчовека" или "Симфония на безнадеждността", което съвсем не означава, че той е повърхностен и неталантлив поет. Вярно е, че проблемите за смъртта и вечността, за човешкото страдание не са доминанта, не са концепт, около който творецът структурира своя художествен свят, от което обаче не следва генерализацията, че те напълно липсват в него.

Посредством митопоетизмите си Вазов е най-ревностният изразител на вечните народохарактерологични начала, на устойчивите национални културни модели. Разбира се, естетически обясним е кръстоносният поход на Кръстевия кръг срещу Вазовото художествено дело. Според задълбочените изследвачи на мита основният космогонически мит се поддържа само ако действуват и деконструктивни механизми. Митологът-ритуалист М. Евзлин твърди, че необходимостта от периодическо възобновяване се определя от изтощаване на енергийните баланси на всички равнища, тъй като всеки феномен при продължително съществуване отслабва и се изразходва. Т. е. всеки градивно-строителен процес е едновременно

ентропически, енергийномобилен. А всяка структура – обществена, историческа, културна – за да възобновява перманентно своята сила, трябва да бъде погълната отвътре и преобразена.

Наред с рационализираната естетическа рутинност и д-р Кръстев, и Б. Пенев чрез интуицията си признават Вазовото първожреческо място в националната литературна митология. Или, накратко казано, от методологично-естетическа гледна точка двамата критици деструктират мита Вазов, но от интуитивно-творческа и народо-философска позиция те не го отричат – разбрали, че Вазов е съвременният художник на универсално-архетипното в националната съдба. Архетипното според Юнг – това са форми, предразположения и идеи в платоновски смисъл, които инстинктивно влияят на нашите мисли, чувства, воли. Психологът различава два слоя безсъзнателно – колективен и индивидуален. Индивидуално безсъзнателното той разглежда като негативно съзнание. Само колективно безсъзнателното може да бъде почва на съзнанието, защото представлява универсална архетипна структура и се явява “предварително условие за всеки отделен случай”. С почти маниакално отношение към архетипната родова мъдрост Вазов усеща изначалната енергия, реализирана в конкретно-историческото. Затова за българина Вазовото творчество представлява художествен митически логос, в който говорят свещените гласове на нацията.

Разбираемо е защо демитологизациите спрямо Вазов от страна на д-р Кръстев и Б. Пенев започват да действуват като митологизми в националния литературен процес. Всяко явление в една митологическа система, твърдят митолозите, става значимо, ако се възприеме не като естествена и безразлична даденост, а като нещо, което се различава, противоречи, противопоставя.

Особено интересно е да се наблюдава в какъв аспект са негативните характеристики, които д-р Кръстев и Б. Пенев правят на Вазовото творчество, и в каква насока са положителните признания. Ако първите отвеждат към естетико-ерудитските модернистични изисквания на критиците, вторите насочват към митологичната представа за твореца, който

вижда и усеща дълбоко заседналите в културната национална памет архетипови модели за света. Отрицаващото е продиктувано преди всичко от новаторско-естетическата мисия, която са поели философите литератори в новата българска култура. Като “херолди на новото” е естествено да обявят борба със старото; борба с фасулковщината и утилитаризма в следосвобожденската духовност.

Като че ли родните грубо прагматични нрави са тези, които до голяма степен хипертрофично вдребняват естетиколитературните вражди. Един характерно нашенски дребно “чичовски” синдром превръща глобални, културпораждащи конфликти в дребножитейски куриозитети. И все пак, от дистанцията на времето можем да преценим, че не отрицанието на Вазов е доминиращо в модернистично-индивидуалистичния Кръстев дискурс, а многобройните признания за Вазовия влог в литературата. При това трябва да се отбележи, че в текстовете на критика почти винаги признанието предхожда отрицанието. Признанието е сякаш подхвърлено, плод на интуицията, за да отстъпи място на разумно обмисленото, модерно аргументирано отрицание.

Ако си послужим с универсалната дихотомия временно – вечно, ще попаднем на привиден парадокс. Кръстевите отрицания на Вазовото творчество се оказват повеля на новото модерно време и съзнание, макар че демонстрират стремеж към универсалното. И обратно, въпреки че Вазов се разглежда само откъм неговата историколитературна значимост, признанията са свързани изцяло с националните архетипови, т. е. вечни стойности. Не може да не вземем под внимание и това, че много от характеристиките за Вазов Кръстев започва в превъзходно-хвалебствена форма: “Г-н Иван Вазов е най-видният и най-известният представител на новата, следосвободителна българска литература...”; Иван Вазов е първият български писател, който направи от писателството, от поетическата деятелност същинска професия, който с гордост носи името писател...”; “Иван Вазов е първият български писател след Освобождението, който с по-голям или по-малък успех създаде в миниатюр цяла една литература... лека полека обгърна в миниатюр всички по-важни литературни видове и по

тоя начин даде на една съвсем млада и бедна книжнина поне известна външна пълнота и представителност...”; “Иван Вазов е най-сетне онзи писател, който с едно свое произведение – говоря за “Под игото”... привлече върху нашата литература вниманието на чужди критици...”; “... че Вазов там (“Под игото” – А. В. - Г.) е дал израз и не лош израз на всичко, що може да раздвижи н а ц и о н а л н о т о чувство на българина” (подч. – К. К.).

В почти всички свои оценки критикът изгражда образа на Вазов като един наистина достолепен духовен пастир, поел скиптър на първожречеството в родния литературен космос, поел ритуално-свещеническа роля в храма на националния дух. Освен че титулува Вазов като създател на жанровата пълнота в българската литература (а това е твърде силен критико-митологизиращ аргумент за “Мисъл”), Кръстев акцентира преди всичко върху това, че Вазов е национален провидец, тъй като в основата на творчеството му стоят изначалните ипостаси на националното – идеята за национална съборност, за предопределената същност на родното землище (обожествената българска природа в неговите визии); за “свещения език на нашите деди и естествено упованието във вечното пребъждане на българското – “от урва на урва и от век на век”. Д-р Кръстев обръща внимание върху затрогващата сила на това слово върху всяка възраст, класа, пол, занятие. Главна функция на всеки мит е да въплъти образцовите модели на същностните типове човешка деятелност в националното и общочовешкото битие. Вазовият мит е национално-универсален – той не е за една класа, за една възраст, за един пол. Вазовият мит е за “вси българи” – в непрестанно противоборство с антипорядъка, със силите на хаоса в националния живот. Нито в отрицанията обаче, нито в хвалбите Кръстев е категоричен. В много от неговите оценъчни фрази се сплитат в едно митологизиращите и демитологизиращите тенденции.

Ако всички признания Кръстев изрича почти с “половин уста”, Бл. Василев в текстовете си, директно или не отнесени към Вазов, сакрализира безусловно неговия образ. Което д-р Кръстев не казва или казва покрай другото редом с отри-

цанието, Вл. Василев не се свени да признае. Той е категоричен, че Вазов е най-силният национален митотворец в българската литература. Според критика той е може би единствен в нашата словесност, който носи самочувството на богоизбраност, на певец и водач на своя народ, тъй като възплащава в словото си духовната масивност на рода през столетията. Вазов съгражда в родната духовност понятието за българите като компактна маса, като раса, като народ. Той е вечен спътник на българското литературно време. В императивна формула застива изреченото от Вл. Василев: "Вазов не е един свят за себе си, който лесно може да бъде изчерпан". Несъмнено народният поет е уловил всички стилове на своята епоха, но и на всички времена на Българското. В неговото творчество ще видим и действителната национална героика, и битовия стил на епохата (но не бита в неговата външна галерийност, а бита, вгнездил национално специфичното, характерологичното, българските черти, дълбани от вековете), и митотворящото възрожденско съзнание, и индивидуално-декадентските настроения (като противоборства с тях), и социалистическо-утопичните тежнения на времето. Той създава в литературата ни проблема за идентичността на българската етническа общност, той е може би единственият, който универсалистично овладява самобитно българския човешки свят. Не хроникьор е за главния редактор на "Златорог" народният поет, а мощен рефлектор на националните съдбини. Неговото слово се е превърнало в пазач на неизменното у българина.

В духовната съпротива срещу ужасите на историята Вазов използва авторитета на онези архетипни стойности, оказали се изначални за осъществяването на нацията — език, род, земя, памет, за да трансформира тяхната съвкупност чрез поетическите си визии в непоклатим национален мит; за да възстанови по думите на Т. Ман мита в плът и кръв и обратно — да митологизира живота на своя род. Чрез образите на Раковски и Караджата, Кочо Честименски и Левски Вазов постига универсалната символизация на вечните национални начала в исторически план. И не само чрез героично-романтичните жестове на подвига, но и чрез образите на колоритните "типове и нрави български от турско време".

Истинските художествени образи са моделирани според архетипа. Единствено върху тях могат да се транспонират жизнени значения и стойности от всички епохи. Разсъждавайки върху този проблем, Вл. Василев отбелязва, че еснафството на Вазовите чичовци напр. е отдавна изчезнало, че тяхната психика е останала твърде далеч във времето. И все пак ние се връщаме към бита, нравите, духовния свят на тия хора не само като документ на една отминала епоха, а като изразители на основни предразположения на българина, на негови трайни, неизменни същностни черти. Наистина чичовците не са документална снимка, а “парадигматични” народопсихологически образи, по думите на Вл. Василев героите са “скулптирани сякаш”. В “обикновението” на ежедневието Вазов вижда непроменното, народоустойчивото, типичното. Затова чичовците напомнят “старинните портрети от ония албуми със зелено кадифе, които майките ни държаха някога в гостната стая, непременно с кръгло увеличително стъкло до тях.” Вечно възкръсващите снимки от “старите ленти”, които крепят нишките на родовата приемственост.

В “Трактат по история на религиите” М. Елиаде твърди, че историята е безсилна да унищожи “перманентната солидарност на човека със сакралността”. Да сакрализират, да възплътят националния живот в словото е и голямата мисия на народния поет, от една страна, на д-р Кръстев и Б. Пенев, от друга. Всеки, разбира се, по своему гради националната литературна митология – единият на основата на народните архетипни стойности, които са част от общочовешките, другите на основата на световния духовен опит. И едните, и другите ценности отвеждат към идеята за абсолютното, неизкоренима съставка от човешката културна памет, израз на несекващата “творческа носталгия” по автономииите на духа. Според едни разбирания сакрализацията може да се осъществи чрез “трансформация на живота в ритуал”, според други символът на “вървенето към центъра” би могло да се преведе в речника на съвременната метафизика като вървене към центъра на собствената същност и напускане на неавтентичността⁵. С основание можем да твърдим, че единият път е пътят на “архаичния”, на традиционния човек (неслучайно за кръга “Мисъл”

Вазов е архаика), съхранил дълбоко в паметта изначалните митове и ритуали; другият е пътят на модерния човек (д-р Кръстев, Б. Пенев) към възможването му до вечността. Единият “изчувствува” света спонтанно, преоткривайки с архетипно-родовите си интуиции универсалните стойности, другите са склонни да “дълбаят” философски света, да го обясняват и метафизират. Така могат да се обяснят и Вазовите художествени митопоетизми. Ритуализирайки националния живот, творецът не се нуждае от усложненото му философско тълкуване, тъй като митът и ритуалът преобразяват, одухотворяват историческата емпирия, освобождавайки света от хаотичното и профанното, метафизирайки го образно-иррационално. В света на “Под игото” напр. всеки от героите пристъпва към подготовката на въстанието като към ритуално мистично действие. Деянията на така Гинка или шпионина Заманов, на Милка Тодоричина или дякон Викентий, на Мунчо идиота или пияния Безпортев добиват ново измерение – на сакралността по пътя към “свещения център” – свободна България. Изобщо в моментното и конкретното чрез народопоетическата си интуиция Вазов проглежда във вековечното и универсалното. И обратно – пътят на д-р Кръстев и Б. Пенев към священото е сложният път на философията и рефлексията.

От същата изходна позиция могат да бъдат обяснени и различните разбирания на “архаични” и “модерни” относно проблема “аз – другите”, “личност – народ”. Естествено е новото поколение творци, приели органично модерните идеи за твореца и битието, да наложат нова доминанта в литературата, естествена е борбата им с архаизираното старо в името на новите естетически идентификации. Но естествено е и като новостроители на националната култура да признаят, че Вазовото творчество е без корист подвластно на “мита за вечното завръщане” към родовите универсалии. В този смисъл не е случаен един факт от литературния “салонен живот”. Когато започва подготовката на чествуването на юбилея на поета, връзките между него и Б. Пенев се задълбочават. Критикът дори се съгласява да напише биографията на юбиляря за проектирания сборник. Така или иначе професорът

по история на литературата осъзнава, че митът за Родината, трансформиран в художествеността (по терминологията на М. Елиаде “деградирал” в епична легенда, в балада или роман), не загубва своята вечна структура и значение. Надмогнал дребните ежби и литературни пристрастия, достатъчно благороден и недогматичен, Б. Пенев е твърде доброжелателен към застаряващия вече поет. За една своя среща с него той споделя: “Сега изглежда доста разположен. Когато стана дума за неговата сбирка, казах му, че няма защо да се тревожи, може да я издаде всякога, всеки момент. Толкова много е писал досега за отечеството, че би могъл отсега нататък в продължение на столетия поне да не пише нищо за отечеството”⁶. Признанието отново е двойствено: от една страна, звучи укорът към банализиралата се и трафаретна вече патриотическа поезия, от друга, написаното от Вазов за Родината се определя като трайно наложило се в националната памет. Питайки се сам какво впечатление му е направил народният поет, в спомените си естетът е сантиментално лаконичен, но многозначителен: “Тъжно: нещо старинно, минало. Тишината на прибалканските градове със сенчести дворове, притулени къщи, глухи улици...”⁷. Действително никой след Вазов не пресъздаде така непосредствено и така дълбоко националния космос и неговото универсално време-пространство. Може би най-вече неговото творчество задоволява непресъхващото желание на българина да се намира иманентно и спонтанно в свещения, вечно български свят.

От изтъкнатото дотук обяснима става мирогледната различност между двамата творци и поради това разбираема и даже приемлива позицията на критика относно виталната многопалитрова Вазова национална вселена. В тази вселена не ще срещнем рефлексия върху “свръхземните въпроси”, нито пък изобразен пейзажът на индивидуалната душа, действителността “в себе си”. Това обаче не значи, че Вазовото творчество е чуждо на едно универсално съзнание като възплъщение на творческата съвест, както твърди Б. Пенев в Дневника. Критикът не може да намери философско оправдание на Вазовия митопоетически космос, където “митът изразява пластично и драматично това, което метафизиката и тео-

логията определят диалектично” (М. Елиаде), разкривайки в дълбочина самата структура на битийното и универсалното.

Повечето от текстовете си за Вазов Вл. Василев публикува по страниците на Кръстевото списание. Така напр. в сб. “Мисъл” от 1910 г. е отпечатана статията му “Японски силуети” по повод Вазовата творба, която открито пародира знаменитата четворка. Още първите изречения на критическия текст подсказват, че за редактора на “Златорог” Вазов е висока мяра и еталон, която трудно може да се постигне дори от най-изтънчени естети и стилисти. Вл.-Василевата критическа реторика се движи все около формалните постижения на Вазовата творба – екзотична конкретност и драперия, оригинален стилистически ансамбъл, простота и предметност, майсторско използване на хиперболата, чрез която се добива грацията на карикатурното, театралност в позите и т. н. Д-р Кръстев и П. Славейков вероятно са прочели с широко отворени очи поради неверие и изумление твърдението, че Вазовата творба е образец продукт на свободна вътрешна игра, както и че култът към екзотиката в нея неминуемо води до признание самостоятелната естетическа ценност на художествената форма.

Виждаме, че Вл.-Василевата заслуга в поддържането и доизграждането на мита Вазов е изключително голяма. Всички опити за деструкция той своевременно блокира – аргументирано, толерантно, без агресивна безапелационност. Между другото не по-малко благороден и толерантен е и д-р Кръстев. Ст. Чилингиоров цитира мъдрото му приемане на разностатусни феномени в течащото време на словото: “... не искам да отричам процеса на развитието и усъвършенстването в литературата. Но казвам, че и най-слабото произведение трябва да ни говори за талант. Ето кое ме накара да привлеча Василева. Аз видях в неговото лице един художник в критиката. Колкото за пречупването, не знаех кой кого пречупи: ние ли него, или той нас. Забрави ли статията, която поместих в сборник “Мисъл” върху “Японски силуети” на Вазова? А тия силуети бяха карикатура за нас. Те бяха злобен, ехиден, но художествен отговор на нашата критика за него и за неговите произведения.”⁸ Това не са само откровено изповядани

мисли, а професионална равностетка и израз на критическо самопознание, знание за собствена мисия в автентичния храм на българските творци на духа. Не може да се отрече, че Кръстев никога не е отричал самородната дарба, таланта на Вазов. Неслучайно той прие под своите криле без колебания и задръжки младия опонент Василев, който, и след като става постоянен сътрудник на елитарната цитадела, не променя позициите относно народния поет. Докато един С. Радев напр. в късните си равностетки признава еуфоричното си увлечение да пресрещне “барабания огън” на “Мисъл”. Да не говорим за памфлетно-язвителните, немотивирани стрели на Ю. Маринополски.

Всъщност и Б.-Пеневото противопоставяне като критик не единствено на Вазовото дело, е философски генерализирано противопоставяне и неудовлетвореност, породени от високата му мяра за литература. Това е противопоставянето на изтънчения, рафиниран ум, на естета и философа, но не и на историка на литературата, на българина, живеещ с трайните стойности на националната традиция. Това подчертава сам Б. Пенев в полемичната си статия с М. Арнаудов “Нашата критика”, според която призиваният критик не може да си позволи да бъде конюнктурен и користен, “истинската българска критика не е отричала само – признавала е, което е заслужавало признание”. Усещайки се сроден в идеалната си представа за литература с д-р Кръстев и Вл. Василев, Б. Пенев държи да изтъкне: “Никога не сме се сдружили в “кръжец”, за да преследваме едни писатели и да величаем други... По множество литературни въпроси – невторостепенни – мненията ни са съвсем различни...”⁹. Затова той сочи за пример Вл. Василев, “който се е възхищавал и от Вазова, и от К. Христова, и от Яворова, и от Ел. Пелина...”. Така също и Кръстев е посочвал слабостите на множество отделни Вазови произведения, но наред с това е писал, че успехът на Вазова е успех на българската литература и българския народ.

Статията “Нашата критика” може да бъде възприета не толкова като полемика, колкото като професионална защита на големите критически имена у нас, които, създавайки мо-

дерна литературнокритическа аксеология, в “прозелитския” си патос никога не смениха истината с лъжата, доброто със злото, фалшивото с автентичното. Показателно е, че именно Б. Пенев, човекът на академичната наука, историкът на литературата, защитавайки своите братя по съдба, защитава и концепцията, че една национална литературна митология не може да се гради с безалтернативни оценки, че не духът на отрицанието, а духът на утвърдението трябва да господства в нея, че авторитетът на традицията е залог за стойностите на новото, основен стълб в символния пантеон на националния дух.

Почти всички Вазови съвременни тълкуватели констатираат, че страдалческите, драматическите мотиви в творчеството му са твърде повърхностни и трафаретно интерпретирани. И действително страданието във Вазовите творби не е модернистки-екзистенциално осмислено. Страданието у Вазов не е тотално световно зло или единствена алтернатива на съществуването (Яворов). Страданието у народния поет е само преход към сакралните пространства на националния дух, към екзистенциалната вяра, че българското ще пребъде “от урва на урва и от век на век”. Страданието в историята за поета не е само битката при Гредетин и впоследствие изсъхналата ръка на Македонски; не е само смъртта на Стоян в Сръбско-българската война и неизмеримата скръб на баба Цена, но и победа над грешниците, възкресение на забравените, триумф на вечността над времето.

Когато проследява развитието на любовните мотиви в нашата лирика, Вл. Василев прави една необичайна, новаторска характеристика на Вазовата поезия: “Патосът на разочарованието характеризира и любовта у Вазова като едно с т р а д а н и е. Страданието е изобщо дял у поета и тук се открива въпросът въобще за поетическия миросглед на Вазов и за неговата връзка с поезията на Алфред де Мюсе...”¹⁰. Откриването и заявяването на трагически мотиви във Вазовото творчество е наистина новост в критическата характерология за народния поет. А това е един твърде силен аргумент за живота на литературния мит Вазов, тъй като страданието е основна съставка на всеки митичен феномен. В един от най-

концептуалните си текстове “Живот в смъртта” Вл. Василев доразгръща тезата за страдалческата интонираност на Вазовата поезия. Нея той обосновава от етико-философска, народопсихологическа гледна точка. Защото, очевидно е, страданието у Вазов не е индивидуално-личностно, а общоплеменно, родово. За разлика от Вл. Василев д-р Кръстев и Б. Пенев са доста по-резервиращи. Според тях Вазов не се домогва до висшите задачи на общочовешкия живот, до големите трагедии на мисълта и религиозното съзнание. И още: у Вазов личността се слива с общността априори, без да измине драмата на вътрешното раздвоение, без да изстрада дълбоко в себе си напреженията между аза и света. Ако Славейков проблематизира драмата на “свръхчовека” в своите “Химни”, Вазов осветява гроба на българските войни над Сливница. Вярно, че стихотворението е написано по конкретен повод, но не в по-малка степен Вазовите покойници пътуват към безсмъртието — те в “други полк” минават, към “вечността е маршът” им последен. И в тази творба, както в народната митология, живите разговарят с мъртвите и неслучайно живите са поетът и “майките свети”. Вечно живите в смъртта.

Очевидно по отношение на философските проблеми Вазов е творец интуитивист и митотворец, еуфорично всеотдаден на националната идея. При оценка на литературните стойности д-р Кръстев и Б. Пенев са философи и концептуалисти. Въпреки това нашата критика, колкото и елитарно естетска да е, разбира литературните въпроси като общокултурни, философски; тя е повече синтетично-митологическа, отколкото аналитично-рационална. Освен това всенародното преклонение пред Вазов, както и вътрешното безсилие на критиците да отрекат поета, показва, че има “факти в литературата, които никой не би се осмелил да заобиколи, без да рискува да се изложи”.

Ако един повърхностен прочит на д-р Кръстевото и Б. Пеневото критическо дело би стигнал да прибързания извод, че то изцяло демитологизира творчеството на народния поет, от направения дотук преглед, макар и неизчерпателен, става ясно, че естетски развенчавайки мита Вазов, критиците го укрепват като върхов момент в националната духовност. Защото хилядолетната човешка култура показва, че осигу-

рването на реалността и трайността на една духовна постройка е възможно чрез “повтарянето на космогоничния акт” (М. Елиаде), при което всекидневното преминава в свещено, преходното и илюзорното във вечно, смъртта в живот – отец Йеротей умира, но дякон Викентий поема неговата мисия, изстъпленията на поробителите се засилват, но робите чудодейно полудяват, шпионинът Заманов става “спасител” и “всякоя възраст, класа, пол, занятие” взема участие в свещеното предприятие по пътя към свободна България, чиято слава дивна се разнася “от урва на урва и от век на век”.

Внасяйки световни критерии за литература и художественост, нито д-р Кръстев, нито Б. Пенев не могат, а и не искат да деструктират тотално мита Вазов, защото знаят, че е истински, органично сраснал се с националните духовни корени, че е най-ревностен и автентичен български строител в словото.

Вл. Василев, от друга страна, почти винаги е определян като критик импресионист, с усет и взор към конкретното, съвременното, неутвърденото още, но в цялостната му критическа проза владее съзнанието за историчност, за непрекъснатост на литературния процес, както и мисионерското съзнание на българския литератор, че “Ако не можахме да разширим пространствените граници на нашата родина, духовните ѝ можем да разширяваме до безпределност. Това е естествена реакция, естествен психически процес на един народ.”¹¹

БЕЛЕЖКИ

¹ Златорог, год. IV, 1923, с. 58.

² Б. Пенев. Студии, статии, есета. С., 1985, Предговор на Ив. Радев, с. 16.

³ Вл. Василев. Студии, статии, полемики. С., 1992, с. 31.

⁴ Иван Д. Шишманов, д-р Кръстев, Боян Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983, с. 240.

⁵ М. Елиаде. Трактат по история на религиите. С., 1995, с. 508–509.

⁶ Б. Певев. Дневник. Спомени. С., 1973, с. 215.

⁷ Пак там, с. 220.

⁸ Иван Д. Шишманов... в спомените на съвременниците си..., с. 229.

⁹ Б. Певев. Студии..., с. 421.

¹⁰ Вл. Василев. Студии..., с. 133.

¹¹ Пак там, с. 18.